

УДК 947.7

Щербак В. О.

УТВЕРЖДЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті проаналізовано шлях гетьманського уряду від Зборівської угоди 1649 р., якою визнано територіальну автономію Війська Запорозького в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, до утвердження політичного статусу новоствореної Української козацької держави, зафіксованого у «Березневих статтях» 1654 р.

Ключові слова: Визвольна війна, Військо Запорозьке, політичний статус, Богдан Хмельницький, українсько-російський договір.

Створення основних засад державності на першому етапі Визвольної війни стало знаковим надбанням політичної культури українського етносу ранньомодерної доби та давало вагомий підстави для їх розбудови. Водночас здобуття територіальної автономії Військом Запорозьким унаслідок ратифікації Зборівської угоди 1649 р. передбачало існування в межах трьох руських воєводств (Київського, Чернігівського і Брацлавського) паралельних урядових та козацьких адміністративних структур. Значній частині повстанців довелося повертатися під владу своїх попередніх господарів і відбувати кріпацькі повинності. Не сприяли державотворенню й ненадійність союзу з татарами і загострення стосун-

ків гетьмана Богдана Хмельницького із Запорозжям.

Вітчизняна та зарубіжна історіографії вже зверталися до оцінки «Березневих статей» 1654 р. [2; 3; 4; 7; 8; 12; 13; 15]. Розмаїття тверджень можна пояснити рівнем політико-правової думки під час трактування документа, оригінал якого й досі не віднайдено. Разом з тим у визначенні юридичної природи, змісту і значення українсько-російського договору поза увагою залишалося питання політичного статусу Війська Запорозького, означеного в науковій термінології Гетьманщиною. Тому завдання цієї статті – дослідити формування основ позиції Б. Хмельницького, що вплинули на характер

державного статусу козацької України в середині XVII ст.

У руслі реалізації Зборівської угоди до початку 1650 р. було утворено 16 козацьких полків, інтенсивно формувалася власна судова система, утверджувалися прерогативи гетьманської влади. Підпорядкування королю Речі Посполитої не завадило Б. Хмельницькому діяти самостійно у розв'язанні питань внутрішньої та зовнішньої політики Війська Запорозького. Тому закономірно, що гетьман виношував плани заснувати власну династію через налагодження родинних зв'язків із представниками монарших дворів сусідніх країн. Зокрема, він намагався одружити свого старшого сина Тимоша, на якого покладав великі сподівання, з донькою молдовського володаря князя Василя Лупу Розандою. Очевидно, що й зближення з Туреччиною, уряд якої надав Б. Хмельницькому титул «князя руського», здійснювалося для оформлення монархічного правління як спадкового гетьманства. Разом з тим отримання князівського титулу від іноземного володаря могла поставити під сумнів козацька спільнота. Б. Хмельницький обрав інший шлях: перетворення гетьманської влади, яка здобула визнання і підтримку більшості населення, на спадкову монархію. Однак цим намірам потужно протидіяли олігархічні прагнення старшини й охлократичні традиції Війська Запорозького.

У ході Визвольної війни козацький гетьман Б. Хмельницький ставав репрезентантом ідеї соборності українських земель, називаючи їх «нашою землею», «батьківською землею», «вітчиною». У зверненнях до короля Речі Посполитої він наполягав на дотриманні «наших прав і вольностей», скасуванні унії та поверненні православної церкві відібраних у неї храмів, монастирів і маєтностей. Формально підпорядковуючись польському монархові, гетьман фактично діяв як самостійний володар, що сприяло зростанню його авторитету в українському суспільстві. Литовський канцлер А. Радзивілл восени 1650 р. звернув увагу на те, що Б. Хмельницький мав «слухняних собі всіх русинів, які завжди готові виконувати його волю» [17, с. 270]. «Справжнім господарем» назвав Б. Хмельницького й венеційський дипломат А. Віміна, який вів переговори з гетьманом, відзначаючи сувору дисципліну у Війську Запорозькому. Аналогічну оцінку діяльності українського правителя дав і коронний гетьман Речі Посполитої М. Потоцький, зауважуючи у листі до короля Яна Казимира: «панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх» [16, с. 70].

Очевидно, підстав для таких оцінок ситуації в Україні було достатньо, адже гетьман вживав рішучих заходів для зміцнення своєї влади. Бог-

дан Хмельницький настійливо добивався виконання прийнятих рішень, аж до погроз позбавити життя тих, хто не виконував його наказів. При цьому гетьман дедалі менше зважав на поради старшин, а приймав рішення одноосібно. Навіть підпорядкування польській короні він тлумачив своєрідно, заявивши посланцям магнатів у серпні 1650 р., що йому «ані король, ані Річ Посполита до жодної справи не можуть всилувати. Бо я вільний собі, і кому захочу буду служити» [10, арк. 10]. Показово також, що у своїй титулатурі в листах й універсалах гетьман почав пропускати слова «його королівської милості».

Поведінка Б. Хмельницького сприяла утвердженню у свідомості козацтва погляду на його владу як дану від Бога. У повідомленні сучасника ротмістра С. Чарнецького про козацьку Україну зазначено: гетьмана там усі «як бога шанують». Схожу тезу висловив у розмові з М. Потоцьким делегат козацького посольства до короля чигиринський хорунжий Василь: «Цей гетьман (Хмельницький. – В. Щ.) від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине» [9, арк. 154]. А до гетьманського титулу було зроблено спробу запровадити додаток «Божою милістю».

Водночас дії козацького уряду не набули системного характеру. Виступ запорожців, які проголосили гетьманом Худолія, довелося придушувати із застосуванням сили. Нестача досвіду державного будівництва давалася взнаки під час домінування приватних інтересів козацької старшини. Для більшості з них політичною батьківщиною залишалася Річ Посполита. Так, шведський дипломат І. Майєр зафіксував діалог на одній із козацьких рад 1650 р., коли полковник М. Гладкий сказав гетьманові, що «король залишається їхнім королем і володарем, а Хмельницький є для них братом і товаришем» [1, с. 48]. Спроби пошуку альтернативи польському королю серед православних монархів не увінчалися успіхом, як і прагнення прийняти турецьку протекцію через рішучий спротив старшини.

Таким чином, Б. Хмельницький втрачав ініціативу, чим скористався противник. З початку 1651 р. здійснювалася концентрація коронних сил на Волині для підготовки нової військової кампанії. І хоча наступ польного гетьмана М. Калиновського виявився невдалим, проте і Хмельницький на той час не досяг союзної угоди з кримським ханом, що разом із посиленням соціальної боротьби на Наддніпрянщині ставило під сумнів перспективи успішних дій Війська Запорозького.

Наслідком поразки повстанців у Берестецькій битві стало підписання Білоцерківської угоди 1651 р., згідно з якою істотно обмежувалася територія козацької України Київським воєвод-

ством та вдвічі скорочувалася чисельність реєстру до 20 тисяч, а Б. Хмельницький підпорядковувався владі коронного гетьмана. Лише переможна Батозька кампанія 1652 р. зумовила морально-психологічний злам у ході Визвольної війни. Вона спричинила масові селянські повстання і відновлення на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств органів козацької влади. Сіверський сотник Пилип Уманець повідомляв: «А тепер у нас за ласкою Божою... ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю» [6, с. 241]. Велике значення мало створення нової моделі соціально-економічних відносин, що передбачало перехід у власність скарбу Війська Запорозького більшості земель королівщин, католицької та уніатської церков, володінь тих землевласників, які втекли з коронним військом. Крім того, утверджується козацьке та селянське землеволодіння. Провідна роль у політичному житті суспільства перейшла до козацької старшини.

Звістки про нові плани короля Речі Посполитої Яна-Казимира здійснити восени 1653 р. похід на Подніпров'я змусили Б. Хмельницького готувати військо для належної відсічі. Збройне протистояння під Жванцем завершилося підписанням Кам'янецької угоди, за якою не передбачалося існування козацької України. На її території найближчим часом мало розміститися коронне військо. Усе це спонукало Б. Хмельницького позитивно відгукнутися на пропозицію московської сторони визнати своїм протектором московського царя Олексія Михайловича. Те, що більшість козацької старшини підтримала гетьмана, було зумовлене належністю до одного і того самого віросповідання, відсутністю антиросійських настроїв та близькістю мови і культури. Зрештою, рішення Земського собору у Москві стало основою для переговорів сторін у Переяславі 18 січня 1654 р.

Переяславська рада засвідчила прагнення козацької еліти узаконити суверенітет української держави, забезпечивши його підтримкою царського уряду через військовий союз перед небезпекою агресії з боку Речі Посполитої. Відмова посольства В. Бутурліна присягнути від імені царя не завадила прийняттю остаточного рішення. Адже без військової допомоги з боку Москви Б. Хмельницький не бачив можливості довести до переможного кінця війну з Польщею і реалізувати мрію про об'єднання всіх українських земель в єдину державу. Звідси – однобічна присяга царю як сюзеренові й укладання письмової угоди через подання Військом Запо-

розьким відповідного проекту. Його було опрацьовано протягом місяця. У березні 1654 р. козацька делегація, очолювана військовим суддею С. Зарудним і переяславським полковником П. Тетерею, привезла проект угоди до Москви. У ньому містилася пропозиція встановити відносини між Україною та Московією, за яких зберігалася б державна самостійність Війська Запорозького, – здійснювати внутрішню політику та виплачувати данину московському монарху за оборону від зовнішніх ворогів.

Після аудієнції козацького посольства Олексій Михайлович мав зустрічі з московськими сановниками, внаслідок чого було узгоджено основні положення угоди, що постала у формі «11 статей» із царськими резолюціями та двох царських жалуваних грамот. Ці документи становили основу українсько-російського договору 1654 р. Він передбачав насамперед збереження суспільно-політичного устрою козацької держави: адміністративного управління, суду й судочинства, фінансової системи, моделі соціально-економічних відносин. Підтверджувалися права та привілеї козацтва, шляхти, міщан і духовенства. Реєстрове козацтво чисельністю 60 тисяч осіб мало отримувати платню від московського уряду. Зі свого боку, Військо Запорозьке визнавало зверхність російського царя і зобов'язувалося виплачувати щорічно данину [14, с. 16–23].

Юридичний аналіз цього договору має враховувати специфіку політичних і державних концепцій XVII ст., в яких застосовувалися притаманні епосі категорії та поняття. Державно-правові ідеї не були настільки розвинені, щоб уживати термін «державна» незалежно від монарха. Юридичні відносини між державами уявлялися винятково як стосунки між особами монархів. Ішлося про угоду між гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким і царем Олексієм Михайловичем, який персоніфікував Московську державу. У договорі, зокрема, згадано всі соціальні верстви тогочасної України: козацтво, шляхту, духовенство, міщан і селян.

Загальний характер формулювань українсько-російської угоди зумовив появу різноманітних трактувань її суті в історіографії. Так, авторитетний російський історик державного права В. Сергеевич стверджував: із підписанням договору козацька Україна не була приєднана до Московії як провінція, а зберегла державний статус з усіма необхідними ознаками, зокрема із правом зовнішньополітичних зносин. Науковець робить висновок, що об'єднання мало персональний характер із визнанням Військом Запорозьким царя своїм сюзереном [13, с. 84]. Водночас принцип персональної унії передбачав тимчасовий характер державного союзу, а в тексті жалуваної грамоти було зазначено, що цар пожа-

лував Військо Запорозьке, а воно йому «служитиме вівіки».

У поглядах на означену проблему опонентом В. Сергєєвича став його співвітчизник правник М. Дяконов. Спираючись на текст угоди 1654 р., він наголошував на підданстві козацької України не лише династії Романових, а й усім російським царям у майбутньому, «кто бы они ни были». Згідно з тогочасною правовою теорією автор наполягав на визначенні українсько-російського союзу реальною унією [3, с. 247–248]. Проте така форма об'єднання держав передбачала тісний зв'язок, спільність не лише монарха, а й деяких органів державного управління, чого «Березневі статті» не проголошують.

Прихильниками версії про васальну підлеглисть Війська Запорозького московському цареві були М. Грушевський, М. Слабченко та М. Коркунов. Так, зокрема, М. Грушевський наголошував на конституційному характері угоди, коли Москва визнала устрій козацької України та права і вольності, які надали козакам польські королі. Вчений зазначив також право гетьмана розпоряджатися українським військом без згоди російської сторони, незалежність українського судочинства і самостійне проведення фінансової та економічної політики, що передбачало збір данини козацькими урядовцями. Незважаючи на незавершеність державного будівництва, на думку М. Грушевського, названі його прикмети свідчили про збереження Військом Запорозьким державного статусу під московською зверхністю [2, с. 27].

Офіційний розрив козацької України з Польщею В. Липинський трактував як «кінець автономізму», наголошуючи на мілітарному характері українсько-російського договору 1654 р. Автор звернув увагу на оцінку багатьма дослідниками «Березневих статей» крізь призму так званої переяславської легенди, витвореної у другій половині XVII ст. Основна її ідея декларувала добровільне підданство «народу малоросійського» під проводом гетьмана Б. Хмельницького одновірній Московській державі. Разом з тим В. Липинський зазначає, що ця угода нічим не відрізнялася від попередніх, коли в боротьбі проти Речі Посполитої цар заступив місце султана, ставши протектором України із зобов'язанням надати їй військову допомогу [8, с. 25]. Але жодна зі сторін ставила свої політичні цілі, мало зрозумілі союзникам. Ця різниця проявлялася вже у ході переговорів й у формулюваннях офіційних документів. Звідси – витоки різноманітних, інколи навіть альтернативних інтерпретацій українсько-російського договору.

Розлогу правову оцінку документа здійснив Р. Лащенко. Зазначаючи наявність у козацькій Україні державного устрою у часи об'єднання з

Московією, якого остання зобов'язувалася не порушувати, автор не знайшов підстав кваліфікувати угоду як федерацію чи конфедерацію. Аргументовано заперечив він і спроби віднесення договору 1654 р. до персональної чи реальної унії, зважаючи на традиції підписання таких між монархіями, якою Україна не була. Для з'ясування сутності «Березневих статей» Р. Лащенко запропонував відокремити їх від тієї інтерпретації, яку надавали цьому актові цар Олексій Михайлович і московські сановники. Автор зауважив про необхідність обов'язкового врахування зовнішньополітичних обставин, за яких з'явилася угода, та психологічні чинники, що відображали тогочасні суспільні настрої: «не тільки гетьман Богдан Хмельницький, захищаючи інтереси України, але так само і цар московський не менш, ніж гетьман, потребував в інтересах Московщини у той час для себе військового союзника» [7, с. 88]. Тож дослідник доходить висновку, що і український гетьман, розуміючи цей аспект, не міг свідомо змінити «королівську» протекцію на «царську» без обстоювання самостійності Війська Запорозького. На підтвердження тези Р. Лащенко наводить красномовні свідчення про характер проведення присяг цареві на українських теренах серед різних верств населення, що здебільшого спричинило обурення.

Аналізуючи зміст і правове значення договору 1654 р., відомий вітчизняний науковець А. Яковлів наголосив на цілковитій самостійності козацької України напередодні Переяславських переговорів, адже Білоцерківську угоду 1651 р. із Річчю Посполитою було анульовано. Військо Запорозьке не визнавало над собою іншої влади, крім гетьманської. Відповідно, вступаючи у союз із Московією, воно висувало свої вимоги, сприйняті в цілому іншою стороною, що й було зафіксовано у «Березневих статтях». «За буквальним змістом договору, – писав А. Яковлів, – відносини між Україною та Московією дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату» [15, с. 138]. У цьому разі московський цар мав би отримувати данину і надавати військову допомогу Б. Хмельницькому у боротьбі проти Речі Посполитої. Водночас більша могутність Московії сприяла тому, що військовий союз набував ознак васалітету.

В основі різних поглядів на українсько-російську угоду лежить відмінність державних інтересів сторін і розбіжність політичних цілей. Щоб зрозуміти юридичну природу договору, потрібно звернути увагу не лише на буквальный зміст документа, а й на реальні відносини, які утворилися унаслідок його підписання. Істотним доповненням до оцінки «Березневих статей» є їх означення як договору між сусід-

німи державами. Формально договір засвідчив юридичну форму відокремлення України від Речі Посполитої і слугував у свідомості тогочасної еліти аргументованим доказом самостійності козацької держави. Московія визнавала недоторканність державних інститутів влади Війська Запорозького і витвореної моделі соціально-економічних відносин. У такому союзі відкривалися перспективи довести війну з Річчю Посполитою до переможного кінця і завершити об'єднання українських земель в єдиних межах.

Таким чином, на підставі здобутків Війська Запорозького в ході Визвольної війни, коли Б. Хмельницький діяв фактично як самостійний володар, було сформульовано основні засади державотворення. Вони ж лягли в основу переговорів з делегацією московського царя на Переяславській раді. Підходи до укладання угоди були різними, як і бачення сторонами перспектив майбутнього союзу. Разом з тим «Березневі статті» 1654 р. утвердили політичний статус козацької України під московським протекторатом як нової держави на європейській мапі.

Список літератури

1. Архив Юго-Западной России. – Ч. 6. – Т. 3. – К., 1908. – 625 с.
2. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року / М. Грушевський // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження / ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 5–54.
3. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси (до конца XVII века) / М. Дьяконов. – Т. 1. – Юрьев, 1907. – 324 с.
4. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – Т. 1. – СПб., 1901. – 368 с.
5. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження / ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 463–523.
6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 406 с.
7. Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським / Р. Лашенко // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження / ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 67–90.
8. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В. Липинський. – Філадельфія, 1991. – 345 с.
9. Львівська наукова бібліотека. – Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських. – 223 арк.
10. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. II. – Спр. 13698. – 49 арк.
11. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / О. Оглоблин // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження / ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 156–218.
12. Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России (1654–1793 гг.) : историко-юридический очерк / И. Розенфельд. – Петроград, 1915. – 217 с.
13. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич. – СПб., 1899. – 345 с.
14. Статті Богдана Хмельницького та жалувані грамоти від 27 березня 1654 р. // Історія української конституції / упоряд. А. Слюсаренко, М. Томенко. – К. : Право, 1997. – 443 с.
15. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлів // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження / ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 91–155.
16. Arhiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie. – F. 553, ksz. 18. – 94 s.
17. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce : 1647–1656 / A. S. Radziwiłł. – Т. 3. – Warszawa, 1980. – 339 s.

V. Shcherbak

THE ESTABLISHMENT OF THE POLITICAL STATUS OF HETMANSHCHYNA

The article examines the transformation of the status of the Cossack state from the 1649 Treaty of Zboriv, which recognized its autonomy within the borders of the Kyiv, Chernihiv and Bratslav voivodeships, to the recognition of the political status of the newly established Ukrainian Cossack state in the 1654 "March Articles".

Keywords: Liberation war, Cossack army (Viisko Zaporizke), political status, Bohdan Hmelnytsky, the Ukrainian-Russian treaty.

Матеріал надійшов 15.02.2012